

КІРІСПЕ

Кіріспені оқу барысында:

- Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихын оқудың маңызын;
  - Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихының кезеңдерін;
  - «Түркі кезеңі» ұғымының мәнін білетін боласындар.
  - Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихына жалпы шолу жасайсындар.
- Кіріспені оқып шығып, Қазақстанның орта ғасырлардағы кезеңдерін жазып алындар.

Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихы VI–XVII ғасырлардың қамтып, негізгі үш кезеңге бөлінеді.

Бірінші (VI ғасырдан XIII ғасырдың басына дейін) – *Түркі кезеңі*.

Бұл кезеңде түркі тілдес тайпалар бірнеше ірі мемлекеттік құрылымдар: Түрік қағанатын, Шығыс Түрік қағанатын, Батыс Түрік қағанатын құрды. Сондай-ақ Тұргеш, Қарлұқ, Қимақ, Қыпшақ, Қарахан және Оғыз мемлекеттерін қалыптастыруды. Бұл мерзім *түркі кезеңі* деп аталады. Осы кезеңде қазіргі түркі халықтарының тұп негізін құраған тайпалар пайда болды.

VI–XIII ғасырларда халықтардың бір-біріне белсенді түрде ықпал ету үрдісі белең алды. Ол Еуразия құрлығындағы мемлекеттердің барлығының ортағасырлық мәдениет ескерткіштерінен көрініс тапты. Осы кезеңде араб басқыншылығы түркілер өміріне елеулі өзгерістер өкелді. Араб әліпбійн енгізіп, жаңа дін – *исламды* орнықтыруды.

Ортағасырлық түркі әлемі еуразиялық өркениетке, жалпы адамзат мәдениетіне өлшеусіз үлес қосты. Әбу Насыр әл-Фараби, Ахмет Ясауи, Махмұд Қашғари, Жұсіп Баласагұни т.б. сынды ұлы ғалымдар мен ойшылдар шықты. Түркі кезеңі ерте және дамыған орта ғасырлардың қамтиды.

Екінші (XIII ғасырдың басы – XV ғасырдың ортасы) – *Монгол шапқыншылығы кезеңі*. Бұл кезең орта ғасырларда орасан зор қүзеліске душар еткен монгол шапқыншылығымен басталды.

Қазақстан жеріне басып кірген монгол тайпалары XIV ғасырда толықтай түркіленді. Алтын Орда мен Шағатай ұлысы ыдырады. Нәтижесінде Қазақстан аумағында түркі мемлекеттері: Ақ Орда, Өбіл-қайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы, Сібір хандығы құрылды.

XIV–XV ғасырларда түркі тілдес тайпалардан құралған қазақ халықының қалыптасу үрдісі аяқталды.

Үшінші (XV ғасырдың ортасы – XVII ғасыр) – Қазақ мемлекетінің қалыптасып, даму кезеңі.

XV–XVII ғасырларда Қазақ хандығы этникалық шегараларын белгіледі. Қазақ мемлекетінің нығаюына Қасым, Хақназар, Төуекел, Есім, Жәңгір, Төуке хандар маңызды үлес қосты. Олар қазақ жерін сыртқы басқыншылардан қорғап, кейінгі үрпаққа ұлан-ғайыр аумақты мұраға қалдырды. XV–XVII ғасырларда Қазақ хандығы қалыптасу, өрлеу және құлдырау кезеңін бастаң кешті. XVIII ғасырдың басында хандық жекелеген жүздерге бөлінді. Хандықтың жер аумағы сан мәрте өзгерді. Соған қарамастан қазақ этносының Ертістен Сырдарияға дейінгі және Жайық алқабынан Тянь-Шаньға дейінгі қонысы өзгеріссіз сақталып қалды.

Монгол және Қазақ мемлекетінің қалыптасып, даму кезеңі кейінгі орта ғасырларды қамтиды.

Кесте бойынша орта ғасырлардағы Қазақстан тарихының кезеңдеріне сипаттама беріңдер.

Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихының кестесі

Фасырлар	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII
Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихының кезеңдері	Ерте орта ғасырлар			Дамыған орта ғасырлар			Кейінгі орта ғасырлар					
	Түркі кезеңі			Монгол шапқыншылығы кезеңі			Қазақ мемлекетінің қалыптасып, даму кезеңі					

Оқулықта орта ғасырлардағы Қазақстанның **саяси және мәдени тарихын** мүмкіндігінше кеңінен қарастырамыз.

Саяси тарих адамзат қоғамының дамуы барысындағы оқиғалар үрдісін зерттейді.	«Қоғамның дамуы», «оқиғалар үрдісі» ұғымдарын түсіндіріндер.
Мәдениет тарихы халықтардың қалай өмір сүргендігі, наным-сенімі, қандай мұра қалдырғандығы туралы мағлumat береді.	Мәдениет тарихы нені зерттейді?

Ортағасырлар дәуірінде Қазақстан аумағы арқылы дүниежүзілік сауда жолдары өтті. Қазақ даласы әлемдік діндер мен тіл, нәсілдердің «төгісү алаңына» айналды. Қазақстан бүкіл Еуразия құрлығының тағдырында маңызды рөл атқарды.

Бүкіл адамзат тарихында көшпелілер отырықшылармен тығыз байланыс орнатты. Дала аймағы қалалар мен отырықшы өмірдің маңызды бөлігі болды. Отырықшы және көшпелі тайпалардың өзара тығыз ықпалдастығы қазақ халқы мәдениетінің ерекшеліктерін айқындады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы Жолдауында «Мәңгілік Ел» үлттық идеясын жария етті. Қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрі негізінде тарихи сананы қалыптастыру «Мәңгілік Ел» идеясынан көрініс тапты.

Құрметті оқушылар! Кіріспені оқу барысында «Түркі елі» мен «Қазақ елі» үғымының, қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлерінің ортағасыр дәуірінде қалыптасқанынан мағлұмат алдыңдар.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Ортағасырлардағы Қазақстанның бүкіл Еуразия құрлығы тағдырында маңызды рөл атқарғанын дәлелдендер.
2. Мәтін мен кестені пайдаланып, Қазақстан аумағындағы мемлекеттердің құрылу жүйелілігін анықтаңдар.

**БІРІНШІ
БӨЛІМ****ТҮРКІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
(VI–XIII ғасырдың басы)****Бірінші тарау****VI–IX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН****§1.****ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ (552–603 жылдар)****Тақырыпты оқу барысында:**

- Түрік қағанатының қалыптасу тарихын білесіндер;
- мемлекеттің құрылуы мен нығаюының себебін түсінесіндер;
- қағанат, ашина, ел, бұдун, бек, ер, этникалық сана-сезім ұғымдарымен танысады. Оқиғалардың өзара байланысы арқылы Түрік қағанаты құрылуының тарихи маңызын анықтайсындар.

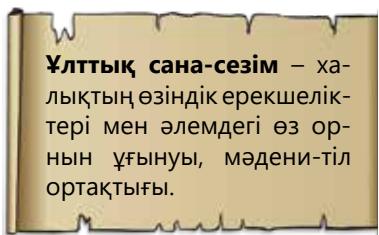
Түрік қағанатының құрылуы. Қытай деректері бойынша түркілер алғашқы кезде Қытай шегарасының батысында, Алтай тауларының етегінде өмір сүрді. Кейін түрік тайпаларының көсемі Бумынның басшылығымен иеліктерін Хуанхә жағалауларына дейін кенейтті. Батыс Қытай билеушісі жақын қоныстанған түркілер жайлы дерек жинай бастайды. Бұл деректер түрік тарихының ерте кезеңі туралы негізгі білім көзіне айналды. Қытай деректерінде түркілерге қатысты алғашқы мәліметтер 542 жылдан бастап кездеседі. Түркілер жужан қағанына салықты темір түрінде төлеген.

«Түрік» сөзі «*берік, күшті*» деген мағынаны білдіріп, билік етуші ашина өuletіне байланысты айттылды. Кейін олардың қарамағындағы барлық тайпалардың ортақ атауына айналды.

Бұл тайпалардың біраз бөлігі *теле* деп аталды.

Жүжандардың тепкісін көрген түркілер оларға қарсы бас көтере бастайды. Бумын қалың қолмен жүжандарға шабуыл жасайды. **552 жылы** жүжандар өскери талқандалады. Бумын *туркі елінің қаганы* болып жарияланды. Орталық Азиядағы жаңа мемлекет – **Түрік қағанаты** осылай пайда болды.

Түркілер қандай оқиғаға байланысты және Қытай жылнамаларында алғаш қашан аталағындығын анықтаңдар. Түрік қағанатының құрылу барысын түсіндіріңдер. Түрік қағанаты қашан және қай жерде құрылды?

Ұлттық сана-сезім – халықтың өзіндік ерекшеліктері мен әлемдегі өз орнын ұғынуы, мәдени-тіл ортақтығы.

қазіргі Қазақстан, Орталық Азия мен Солтүстік Кавказда шықты.

Түркілер қашан және неліктен жужандарға қарсы көтерілді? (Ұлттық сана-сезім ұғымын пайдаланыңдар).

Түрік қағанатының негізін қалаушы Бұмын қайтыс болғаннан кейін билікке келген **Мұқан қаған** (553–572 жылдар) жужандарды талқандауды аяқтайды.

Түрік қағанатының нығаюы. Мұқан қаған түркілердің Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдегі ұstemдігін бекітті. **Иштеми (Істеми)** қаған

қағанаты нығайған кезінде (**VI ғасырдың 70-жылдары**) Маньчжуриядан Босфорға дейінгі жерді алып жатты. Иштеми қаған түсында түркілер өскери жағынан қуатты империяға айналды.

Жужан мемлекеті V ғасырда Монголия мен Батыс Маньчжурия аумағында көшпелі тайпалар одағынан құрылған. Түркілер талқандаған жужандардың бір бөлігі Корея мен Солтүстік Қытайға, басқалары – батысқа қоныс аударды.

Қытай жылнамаларындағы деректер бойынша Мұқан қаған «шегара (Ұлы қорған) сыртындағы барлық иеліктердің зәресін ұшырды». VI ғасырдың 60-жылдары Түрік қағанаты сол кездегі ірі мемлекеттер – Византия, Иран, Қытаймен өзара қарым-қатынас жасады. Түрік

қағанаты нығайған кезінде (**VI ғасырдың 70-жылдары**) Маньчжуриядан

Түркілердің батысқа жылжуы тек жаулап алушылық қана емес, түркі тайпаларының ірі көші-қонына ұласты. Жергілікті тайпалар түркілерден құралған мемлекетке қосылды немесе Шығыс Еуропага қарай жылжыды.

VI ғасырдың 80-жылдарының соңында түркілер Парсы елімен одақтасты. Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азиядағы қуатты эфталиттер мемлекетін талқандады. Эфталиттер мұрасын бөлуге байланысты одақтастар арасында жанжал шығып, ол тез арада шешілді. Түркілердің өз өскерін кері алып кеткені үшін Парсы жағы оларға үлкен көлемде алым төлеуге міндеттенні.

Түркілер Орталық Азияны жаулап алып, Қытайдан Жерорта теңізін елдеріне баратын Ұлы Жібек жолының едөуір бөлігіне ие болды. Жібек саудасы түркі қағандарына орасан зор кіріс өкелді. Жібек матасын сатып алушы негізінен Византия еді.

568 жылы түркі елшісі Маниах Византияға қағанаттың елшілігін басқарып барды. Император сарайы түркі елшілігін аса жоғары құрметпен қабылдады. Түркілер мен Византия арасында парсыларға қарсы өскери-

сауда келісімі жасалды. Қері қайтқанда Маниахпен бірге Византия елшісі Земарх қаган ордасына келді.

Дереккөздерде Византия елшілігінің түркілерге бірнеше рет барғаны жайында айтылады. Византиямен тұрақты сауда және дипломатиялық байланыстар орнағандығын VI ғасырдағы византиялық теңгелер растайды.

Мемлекеттің ыдырауы. VI ғасырдың 60–90-жылдарында Түрік қаганаты іштей қуатты және көршілер үшін қаһарлы еді. Түркілер Қытайды өздерінің кіріс көзі деп білді. Қытайлар мұнымен келісе алмады. Түркілерге қарсы құрес олардың басты міндетіне айналды.

Сауыт құрсанған ежелгі түркі жауынгері.
Қайта қалпына келтірілген

VI ғасырдағы түркілердің Қытай және басқа мемлекеттерден басымдығы

саяси бірлік	жетілдірілген қару-жарақ	көшпел үйим, жылдам қымылдау	қарсыластардың өлсіздігі және бытыраңқылығы
--------------	--------------------------	------------------------------	---

VI ғасырдың соңы – VII ғасырдың басында Қытайдың күшеюі билік басындағы түркі өулетінің өз ішінде қырқыстың басталуымен және даладағы сұрапыл жұтпен тұспа-тұс келді. Мұның бәрі қаганатты дағдарысқа ұрындырыды. Түркілердің қарсылығын өскери күшпен жеңе алмаған Қытай **603 жылы** дипломатиялық жолмен қаганаттың ыдырауына қол жеткізді. Біртұтас мемлекет Батыс Түрік және Шығыс Түрік қаганаттарына бөлінді. Қаганат ыдырағанымен қуатты мемлекет болып қала берді.

«Түрік қаганатының нығаюы» тақырыбына жоспар құрындар.

Әкімшілік және әлеуметтік құрылымы. Түрік қаганаты Маньчжуриядан Босфорға және Сібірден Парсыға (Иран) дейінгі жерді алып жатты. Осындаид орасан зор аумақты бағындырып қана қоймай, оған иелік ету қажет еді.

Қағандар тек қолбасшы ғана емес, аса көрнекті билеушілер болды. Түрік қаганатында егіншілік пен қолөнер дамыды, түрлі діндер бір-бірімен үйлесім тапты. Қытайдан Византияға апарылатын жібектің бір бөлігі қалаларда қалдырылды. Түркілер мемлекетте тәртіп орнattты. Жаулап алынған халықтардың дербестігі сақталды, олар қағандарға алым-салық төлеп отырды.

Қаған мемлекетті басқарды, жоғарғы сот міндетін атқарды, өскерге басшылық етті. Мемлекетті басқаруда тайпаның ақсүйек қауымына сүйенді. Өскери және азаматтық билікті басқаратын жүйе – ябгу, шад т.б. құрылды.

Билемші өулеттің жасы жағынан ең үлкені қаған сайланды. Мұның өзі көмелетке жетпеген ханзаданы таққа отырғызудан сақтап, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Билік үнемі тәжірибелі адамдардың қолында болды. Ұлы қаған ордасы түркілердің байырғы қонысы – Алтайда орналасты.

Ежелгі түркі жауынгерлері

Түрік мемлекетінде қарапайым халық *бұдун* (мемлекеттің қатардағы құрамы) аталды. «Бектер» *ақсүйектер* билік тобын құрады.

Қаған *ашина* руынан шыққан түркі еліндегі ақсүйек қауымының ең таңдаулы өкілі саналды. Зерттеушілер «ашина» терминін әрқылды саралайды, біреулері бұл сөзді «текті қасқыр», ал басқалары «аспаннан жаратылған» деп түсіндіреді.

Түркілердің шыққан тегі бір болғандықтан, олардың жерге және соғыстан түскен